

A PEGADA DAS GALEGAS NA RESIDENCIA DE SEÑORITAS DE MADRID: FACENDO CAMIÑO AO ANDAR

Raquel Vázquez Ramil

Escola Universitaria de Maxisterio CEU-Vigo

Para Montserrat Gurguí, *in memoriam*

1. A RESIDENCIA DE SEÑORITAS DE MADRID

A *Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* (JAE), entidade oficial creada en 1907, foi a encargada de fomentar a renovación pedagóxica e científica en España no primeiro terzo do século XX, con prometedores resultados. Unha das súas obras mais salientables foi a Residencia de Estudiantes aberta en Madrid en 1910 co fin de proporcionar aloxamento digno aos que se desprazaban a estudar a capital do país, facilitándolles non solo habitación e comida, senón o que era aínda mais importante: medios de estudo (bibliotecas), espazos de ocio e deporte (xardíns, campos de exercicio, salóns) e laboratorios que non abundaban na pobre Universidade española de entón. A Residencia de Estudiantes, dirixida por Alberto Jiménez Fraud, discípulo de Francisco Giner de los Ríos e xenro de Manuel B. Cossío, foi un éxito rotundo; ata tal punto que o Estado decidiu construír un grupo de edificios para albergala, encargando do deseño inicial ao arquitecto de orixe galega Antonio Flórez Urdapilleta.

Seguindo a estela da *Residencia de Estudiantes* e aproveitando os edificios que ela ocupara na madrileña rúa de Fortuny, no outono de 1915 ábrese o Grupo Feminino da antedita Residencia, máis coñecido como Residencia de Señoritas (Vázquez Ramil, 2012). A dirección da Residencia feminina encoméndase a María de Maeztu y Whitney, mestra de orixe vasca e irmá do intelectual Ramiro de Maeztu, que fora alumna de Unamuno na Universidade de Salamanca e de Ortega y Gasset na Escola Superior do Maxisterio de Madrid e que tiña unha sólida formación pedagóxica e filosófica, tras estudar na Universidade de Marburgo cos profesores Natorp e Cohen.

A Residencia de Señoritas comeza cun pequeno grupo de dezasete residentes no curso 1915-1916; ao ano seguinte reúnense trinta residentes e o crecemento é continuo dende entón, alcanzado a cifra de trescentas residentes nos anos trinta. A Residencia de Señoritas non vai ter edificios de nova planta para aloxar as mulleres que acudían a Madrid a estudar ou completar a súa cultura, pero contará coa colaboración material e humana do *International Institute for Girls in Spain* ou Instituto Internacional que cede as súas magníficas instalacións e presta a colaboración de profesoras americanas que se encargan de materias novas no currículo educativo das mulleres españolas como inglés, ximnasia, bailes, xogos, prácticas de laboratorio ou biblioteconomía.

Cando a Residencia de Señoritas abre as súas portas en outubro de 1915 é escaso o número de universitarias. De feito, o acceso da muller española a Universidade sen necesidade de pedir permiso á superioridade e cos mesmos dereitos que os alumnos varóns databa de 1910. A presenza da muller española na Universidade é anecdótica ata mediados dos anos vinte; durante a Segunda República apréciase unha tendencia a aceleración que será interrompida pola guerra. A Universidade de Madrid (Central) é a única que nesa época ofrece todas as carreiras universitarias e a que monopolizaba os estudos de doutoramento, por iso tiña un gran peso porcentual en comparación cos restantes distritos universitarios, peso que tamén se reflexa no caso das alumnas. Temos constatado que en 1915 a Universidade de Madrid acollía ao 34,4% do total de alumnas matriculadas en centros

universitarios, e que en 1925 a porcentaxe era do 50%. Na capital de España había ademais outros centros aos que acudían un número significativo de mulleres, como a Escola de Estudos Superiores do Maxisterio (creada en 1909), o Real Conservatorio de Música e Declamación, a Escola do Fogar e Profesional da Muller, a Escola Central de Idiomas ou institucións particulares de diverso carácter.

2. MULLERES GALEGAS NA RESIDENCIA DE SEÑORITAS DE MADRID

Se poucas, en termos relativos, eran as mulleres que chegaban aos estudos universitarios, no caso das galegas o panorama non desentoaba. E así, no curso 1915-1916 eran nove as alumnas matriculadas na Universidade de Santiago (0,72% do total de alumnos matriculados) e en 1930-31 a cifra ascendera ata 163 alumnas (7,75% do total). En canto a presenza de mulleres galegas na Residencia de Señoritas, temos localizadas a trinta e tres entre as mil cento setenta e cinco que viviron no centro dende a súa creación en 1915 ata xullo de 1936, cando a guerra civil altera o funcionamento do mesmo.

Entre as galegas que viviron na Residencia de Señoritas destacan as que desenvolveron carreiras no ámbito do maxisterio ou a pedagogía; outras cursaron as carreiras de Farmacia, Medicina, Filosofía e Letras ou Ciencias; e outras seguiron estudos artísticos de distinto carácter ou prepararon oposicións. Agrupámolas por especialidades:

2.1. Pedagogas

No eido da Pedagogía hai un grupo de galegas que viviron na Residencia mentres estudaban na Escola Superior do Maxisterio, centro de elite do que saía o profesorado das Escolas Normais e os inspectores e inspectoras do ensino primario. Cabe destacar a M^a Isabel Barreiro Fernández, natural de Vilagarcía de Arousa e filla dun notario. Pertenceu a promoción 19 (1927-30) da Escola Superior do Maxisterio e viviu na Residencia dende 1927 ata 1933. Isabel Barreiro integrouse plenamente no ambiente residencial e colaborou en tarefas da casa, dando clase na sección de párvulos do Instituto-Escola, que dirixía María de Maeztu, dende 1927 a 1931. En marzo de 1930 ofreceu unha conferencia sobre «Costumbres gallegas» na Residencia, dentro dun ciclo sobre temas populares no que participaron residentes de diferentes rexións.

Concepción Fernández López, de Lugo, foi residente dende 1928 ata 1935; era filla do gandeiro Antonio Fernández Fernández (Antón de Marcos) e irmá de Antonio, José e Manuel Fernández López, que estudaron na Residencia de Estudantes e pertenceron a Mocidade Céltica. Os catro irmáns Fernández López promoveron iniciativas empresariais moi destacadas como Zeltia, Frigsa o Frigolouro, e no ano 1950 fundaron o Colexio Fingoi en Lugo, cuxo primeiro director foi Ricardo Carballo Calero.

Piedad Fernández López, natural de Castro Caldelas, viviu na Residencia entre 1919 e 1924, sendo nomeada en 1926 profesora de Pedagogía da Escola Normal de Mestras de Baleares. En 1929 a JAE lle concedeu a consideración de pensionada para exercer como repetidora de español na Escola Normal de Mestras de Carcasonne.

Carmen Pardo Losada naceu en Ourense en 1890 e estudou na Escola Superior do Maxisterio entre 1913 e 1916, especializándose en Labores. En 1916 obtivo a praza de profesora de Pedagogía e a súa Historia, Rudimentos de Dereito e Lexislación escolar da Escola Normal de Mestras de Lugo, da cal foi directora ata 1931, cando o primeiro goberno da Segunda República destituíu ao claustro de profesores; recuperou o posto en 1939 e o ocupou ata a súa xubilación en 1959. Carmen Pardo viviu na Residencia de Señoritas entre 1927 e 1931, mentres exercía como profesora da sección primaria do Instituto-Escola. Persoa moi activa, en abril de 1935 foi nomeada directora da Escola Elemental do Traballo, cargo que ocupou durante un ano. En Lugo desenvolveu unha labor importante, organizando as escolas graduadas anexas á Normal e impulsando o Padroado de

Cantinas e Colonias escolares; en recoñecemento, foi galardoada ca Gran Cruz da Orde de Alfonso X o Sabio e nomeada directora honoraria da Escola do Maxisterio Feminino de Lugo.

Pura Cendán González, natural de Ferrol, viviu na Residencia nos anos vinte, mentres preparaba o ingreso na Escola Superior do Maxisterio, na que entrou en 1923, graduándose en 1927 na sección de Ciencias. Chegou á Residencia recomendada polo avogado e periodista coruñés Manuel Casás Fernández, amigo de María de Maeztu, que sería alcalde da Coruña e presidente da Real Academia Galega.

A mestra María García Iglesias viviu na Residencia no curso 1931-32; era mestra da escola de nenas de Marín. Tamén foi residente María Portela Mengual, que se formou na Escola Superior do Maxisterio, e chegou a ser profesora da Escola Normal de A Coruña.

2.2. Científicas

Destaca neste ámbito Ángeles Alvariño González, nacida en Serantes (Ferrol) en 1916 e filla dun médico; destacou pola súa intelixencia dende moi nova e en 1934 trasladouse a Madrid para cursar a carreira de Ciencias; a guerra interrompeu os seus estudos, que reanudou en 1941, tras casar co capitán da mariña de guerra Eugenio Leira Manso. Ángeles Alvariño foi bióloga-oceanógrafa no Instituto Español de Oceanografía de Vigo e participou en expedicións oceanográficas internacionais a bordo de buques británicos, estadounidenses e españois. Descubriu vintedúas especies de organismos mariños, como a hidromedusa *Lizzia alvarinoae*, que leva o seu nome. Publicou numerosos artigos científicos e recibiu en vida importantes recoñecementos, como a Medalla de Prata de Galicia en 1993. Morreu en San Diego (California) o 29 de maio do 2005.

A ourensá Consuelo Castelao Bernárdez, nacida en 1906, comezou a carreira de Ciencias en Santiago en 1926; en 1931 solicitou o traslado a Universidade de Madrid, aloxándose na Residencia ata 1935.

2.3. Farmacéuticas

Marina Peña-Rey Bouzas naceu en Viascón (Pontevedra) en 1915. Era filla do xinecólogo ourensán Manuel Peña Rey, discípulo de Varela Radío. Marina estudou Farmacia en Santiago e en 1933 trasladouse a Madrid para seguir os seus estudos, aloxándose na Residencia de Señoritas. Casou co ovetense Luís Fanjul Álvarez-Santullano, que vivía na Residencia de Estudiantes e que foi xefe do laboratorio de hematoloxía da Facultade de Medicina de Madrid. Trala a guerra exiliouse co seu marido en México, onde morreu no ano 2002.

Celsa Pérez Moreiras naceu en León o 25 de Nadal de 1912, pero tiña fortes vínculos con Galicia. Estudou Farmacia en Santiago e foi axudante de Técnica Física na Facultade. En 1934 trasladouse a Madrid e aloxouse na Residencia; colaborou co doutor Marañón e traballou no Instituto de Patoloxía Médica do Hospital Xeral de Madrid. Durante a guerra prestou servizos na Farmacia Militar de Santiago. Formou parte do Seminario de Estudos Galegos. Casou co avogado Ignacio Sancho Rosa. Morreu en Madrid o 28 de xullo do 2010.

2.4. Médicas

Paz Parada Pumar naceu en Ourense en 1905 no seo dunha familia liberal. Estudou o bacharelato en Ourense e tres anos de Medicina en Santiago. En 1925 trasladouse a Madrid e viviu na Residencia de Señoritas ata 1929, especializándose en análises clínicos tras ser a única muller que asistía as clases do doutor Calandre no laboratorio de Anatomía Microscópica da Residencia de Estudiantes. En 1929 casou co pediatra Julio Freijanes Malingre, e o matrimonio instalouse en Lleida, onde o doutor Freijanes exercía como inspector de Sanidade. En 1932 trasladáronse a Lugo ata a guerra, cando o doutor Freijanes sufriu desterro en Astorga. Posteriormente a familia regresou a Ourense, e Paz Parada abriu un laboratorio privado de análises clínicas que rexentou ata a súa xubilación ao tempo que se ocupaba dos seus cinco fillos. Morreu centenaria no ano 2005 en Ourense.

Ángeles Pardo Celada naceu en Becerreá en 1904, filla dun xinecólogo de ideoloxía liberal. En 1920 trasladouse a Madrid para estudar Odontoloxía e viviu dous cursos na Residencia. Decidiu logo estudar Medicina, especializándose en xinecoloxía e puericultura e ampliando estudos pola súa conta en Alemaña. Traballou como auxiliar de laboratorio do Dr. Negrín. A guerra sorprendeuna en Lugo en 1936. En 1940 abriu unha consulta privada en Lugo, que compaxinou co traballo na rede sanitaria pública.

Olimpia Valencia López naceu en Baltar (Ourense) en 1898. Estudou Medicina en Santiago, licenciándose en 1925 co premio extraordinario. Trasládouse logo a Madrid para facer o doutoramento co doutor Recasens, catedrático de obstetricia. Viviu tres anos na Residencia, exercendo diversas tarefas para pagar a súa estancia; en 1926-27 deu clases de cultura xeral ás residentes, e a ano seguinte foi médica do Instituto-Escola. Olimpia Valencia chegou a Residencia recomendada por don Ramón Menéndez Pidal e polo reitor da Universidade de Santiago, Armando Cotarelo Valledor. Co seu tesón soubo gañar o aprecio da directora, María de Maeztu. A JAE concedeulle a consideración de pensionada para visitar durante un mes clínicas xinecolóxicas en Alemaña e Suíza para investigar no tema da súa tese, *A colessterina no sangue das operadas en relación ca anestesia cirúrxica*. Afín a círculos galeguistas, foi detida en 1937 e salvouse polas boas referencias que dela deron persoas influentes de Vigo. Foi médica do seguro nacional de enfermidade a partir dos anos 40 e exerceu a medicina privada en Vigo ata a súa xubilación na súa consulta da rúa do Príncipe nº 11. Morreu na cidade olívica en 1987.

2.5. Filosofía e Letras, Arquivos e bibliotecas

A carreira de Filosofía e Letras, considerada complementaria doutras no caso dos varóns, feminizouse moi pronto por entender que era especialmente adecuada á sensibilidade feminina, sobre todo cando se orientaba ao traballo en arquivos e bibliotecas. Entre as galegas ou mulleres relacionadas con Galicia que a escolleron destaca Blanca Dopico de Guernica, natural de La Habana, filla de galegos; estudou no colexio Concepción Arenal do Centro Galego de La Habana, onde recibiu unha completa formación. En 1928-29 viviu na Residencia mentres estudaba na Universidade de Madrid. Posteriormente foi profesora de Literatura Española e Linguas Modernas Estranxeiras na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade da Habana.

Raquel Lesteiro López naceu o 29 de agosto de 1902 en Pontevedra. Estudou Filosofía e Letras e no curso 1921-22 trasladouse a Madrid, aloxándose na Residencia de Señoritas coa súa irmá Celia. En 1933, cando era auxiliar do corpo facultativo de arquivos con destino na Biblioteca Provincial de Cáceres solicitou a excepción para colaborar na sección de Estudos hispano-americanos do Centro de Estudios Históricos creada por Américo Castro. En 1944 foi destinada ao Arquivo da Delegación de Facenda en Pontevedra e posteriormente acadou a dirección do Arquivo Provincial de Pontevedra.

Rosa Solórzano Gutiérrez, natural de A Coruña, viviu na Residencia en 1934-35. Foi funcionaria do corpo facultativo de arquivistas, bibliotecarios e arqueólogos con destino no Arquivo da Delegación de Facenda de Madrid e de Valladolid.

Carmen Bugallo Orozco, de Pontevedra, viviu na Residencia entre 1932 e 1935. Casou con Mariano García Martínez, catedrático de Ciencias Naturais do Instituto de Pontevedra, onde Carmen ensinou Filosofía. Don Mariano, que tiña unha excelente formación en Ciencias e exercera como aspirante ao ensino secundario no Instituto-Escola de Madrid, foi un profesor moi querido na cidade do Lérez, onde aínda hoxe son moitos os que lembran o seu pequeno laboratorio e a súa bondade cos alumnos. Carmen Bugallo era irmá de Emilio Bugallo Orozco, que foi arquitecto municipal de Vigo nos anos cincuenta e firmou obras como a polémica Cruz do Castro, o auditorio de Castrelos ou o quiosco do Paseo de Alfonso XII.

2.6. Música e estudos artísticos

As que aspiraban a unha formación musical completa tiñan que acudir a Madrid para estudar no Conservatorio Superior de Música e Declamación. Na Residencia houbo sempre un pequeno grupo de mulleres que frecuentaban o devandito centro; foi o caso da galega Alejandrina Loureiro, residente entre 1930 e 1932, soprano que se formou co profesor Ignacio Tabuyo.

Salientable é o caso de Sofía Novoa Ortiz, que naceu en Vigo en 1902. Viviu na Residencia catorce anos, chegando a ser unha das persoas máis próximas a María de Maeztu. Era filla de Joaquín Novoa, presidente da Conxunción Republicano-Socialista de Vigo. Sofía Novoa estudou Solfexo e Piano no Real Conservatorio de Madrid; a continuación, especializouse en Lisboa con Vianna da Motta, Cerva e Rei Colaço, en 1931 viaxou a París para estudar técnica e composición con Alfred Cortot e Nadia Boulanger, e a partir de entón encargouse das clases de ximnasia rítmica no Instituto-Escuela, da dirección dun grupo da Residencia e de dar clases de Historia da Música no centro. En xullo de 1937 partiu do porto de Vigo rumbo a Estados Unidos para desempeñar o cargo de auxiliar da sección de Folclore Hispanoamericano na Universidade de Columbia. En 1940 instalouse en Vassar College, unha selecta Universidade de mulleres americana que tivera fortes lazos ca Residencia de Señoritas, e alí permaneceu ata a súa xubilación en 1967, coincidindo con intelectuais como Jorge Guillén, Pedro Salinas ou a familia de García Lorca. En 1950 regresou puntualmente a España para ler a súa tese, *El amor en el romancero viejo*, dirixida por Rafael Lapesa. Xubilouse en 1967 e regresou a España, asentándose en Madrid, aínda que pasaba os veráns en Vigo. Nesa época integrouse na AEMU (Asociación Española de Mulleres Universitarias), da que formaban parte antigas residentes e mulleres do círculo do Colexio Estudio. Morreu en Madrid en 1987.

A pintora Maruja Mallo (pseudónimo de Ana M^a Gómez González) naceu en Viveiro o 5 de xaneiro de 1902. En 1922 gañou unha beca da Deputación de Lugo para estudar en Madrid e matriculouse na Real Academia de Belas Artes de San Fernando e na Academia Libre de Julio Moisés, onde coñeceu a Salvador Dalí, que a introducirá no círculo de xoves artistas e intelectuais da xeración do 27 e a Residencia de Estudiantes (Lorca, Alberti, Buñuel). Maruja causou sensación no Madrid nos anos 20 polo seu estilo de vida despreocupado e alegre; o seu estilo pictórico chamou a atención de Ortega, que lle ofreceu os salóns da Revista de Occidente para organizar unha primeira exposición na primavera de 1928; tivo grande éxito e comezou a colaborar en importantes publicacións como a *Revista de Occidente* ou *La gaceta literaria*. En 1935 viviu na Residencia de Señoritas, encargándose de dar clase de Debuxo ás residentes. Ao principio da guerra atopábase en Galicia coas Misiós Pedagóxicas; pouco despois trasladouse a Portugal e a Arxentina. A partir de 1938 viaxa por Chile, Uruguai, Brasil e Estados Unidos. Regresou a España en 1964. Galardoada coa Medalla de Ouro das Belas Artes, morreu en Madrid en 1995.

2.7. Outras ocupacións

A cañicense Rita Fernández Queimadelos trasladouse en 1930 a Madrid para estudar Arquitectura, aloxándose na Residencia de Señoritas. Rematou a carreira despois da guerra, en setembro de 1940. Foi a segunda muller arquitecta de España, tras Matilde Ucelay. Casou co catedrático de Química Inorgánica Vicente Iranzo Rubio. En 1941 comezou a exercer na Dirección Xeral de Rexións Devastadas, en Madrid; interrompeu a súa actividade profesional en 1946, ao nacer o seu cuarto fillo. En 1954 trasladouse a Murcia, onde foi arquitecta escolar provincial, arquitecta municipal de Mula e exerceu a profesión por libre na inmobiliaria CRISA. Posteriormente instalouse en Barcelona, onde se xubilou en 1979 e onde morreu en setembro de 2008, aos 96 anos.

A coruñesa M^a Luz Morales Godoy non pode ser considerada residente, senón máis ben amiga persoal de María de Maeztu. Frecuentou a Residencia en numerosas ocasións, cando visitaba Madrid, e potenciou os intercambios de alumnas entre a Residencia de Madrid e a Residencia Internacional de Señoritas Estudiantes de Barcelona, aberta en Barcelona en 1930 e ubicada no Pazo de Pedralbes, que ela dirixiu. Cultivou o periodismo

literario, colaborando en revistas femininas como *El hogar y la moda* e en periódicos como *La Vanguardia*. Durante a guerra dirixiu o xornal *La Vanguardia*. Cando as tropas de Franco entraron en Barcelona, foi encarcerada durante un ano e pico e, logo, viviu en precario sen poder firmar os seus traballos en prensa. Tras un período de ostracismo, en 1949 comezou a colaborar no *Diario de Barcelona*; escribiu numerosos libros, entre eles a novela *Balcón al Atlántico* (1955), na que recrea a súa infancia na Coruña, adaptou e traduciu libros para nenos, fundou a editorial Surco e traballou como editora na editorial Salvat. Se ben recibiu recoñecementos en vida (o Lazo de Dama de Isabel la Católica en 1971 ou o Premio de Periodismo «Ciudad de Barcelona» en 1972), non se resaltou, ata datas recentes, o seu inxente labor no mundo periodístico anterior á guerra civil e de educación da muller seguindo un modelo moi semellante ao da Residencia de Señoritas de Madrid. M^a Luz Morales morreu en Barcelona en 1980.

M^a Antonina Sanjurjo Aranaz naceu en Santiago o 6 de xullo de 1910, aínda que a súa familia estaba afincada en Vigo. Perito e profesora mercantil, en 1931 trasladouse a Madrid para estudar na Facultade de Dereito e na Escola de Altos Estudos Mercantís e aloxouse na Residencia de Señoritas, onde se afeccionou a un deporte que introducirá en Galicia, o hóckey sobre herba feminino. En agosto de 1934 viaxa a Estados Unidos cunha bolsa para estudar en Smith College. Interesada en estudar Xeografía económica, en 1935 solicita una bolsa na *School of Geography* da Clark University (Worcester, Massachussets) e se lle concede. En 1938 rematou a súa tese titulada *An Approach to the Colonial Evaluation of the French West Indies and French Guiana* no Departamento de Xeografía da Clark University. Enfermou de tuberculose, e a súa nai e unha das súas irmás viaxaron ata Estados Unidos para acompañala de regreso a Galicia, onde faleceu o 31 de outubro de 1939, aos vinte nove anos.

A modo de conclusión diremos que na Residencia de Señoritas de Madrid viviron, entre 1915 e 1936 un grupo de trinta e tres mulleres galegas ou con fortes vínculos en Galicia, o que supón o 2,81% do total, é dicir, unha porcentaxe moderada que se explica fundamentalmente por motivos económicos (lonxanía de Madrid) e estritamente académicos (lento acceso das mulleres galegas a educación superior, preferencia por estudar no distrito universitario de Santiago). A maior parte das galegas residentes procedían de familias de clase media acomodada, eran fillas de empresarios, médicos, veterinarios ou funcionarios, persoas que desexaban para as súas fillas unha educación esmerada e tiñan medios para pagala. Destaca o grupo de Vigo, ligado á familia García Arenal, e representado por Sofía Novoa Ortiz e M^a Antonina Sanjurjo Aranaz, a primeira leal colaboradora de María de Maeztu na Residencia e a segunda unha xove inquieta que ampliou os seus estudos en Estados Unidos e morreu prematuramente. Por provincias, Pontevedra foi a que mandou mais residentes a Madrid. Ningunha foi máis importante cas demais. Elas, e as que aínda non teñen nome, eran e sempre serán nosas.

BIBLIOGRAFÍA

- Méndez Lois, M. J. (coord.) (2009). *Mulleres na educación en Galicia*. Santiago de Compostela: MUPEGA.
- Porto Ucha, A. S. (2005). *La Institución Libre de Enseñanza y la renovación pedagógica en Galicia (1876-1936)*, Sada: Edicións do Castro.
- Vázquez Ramil, R. (2012). Las mujeres gallegas y la Institución Libre de Enseñanza: de Concepción Arenal a las universitarias de la Residencia de Señoritas. en: M. García-Fernández; S. Cernadas Martínez e A. Ballesteros Fernández, *As mulleres na Historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Andavira, pp. 165-196.
- Vázquez Ramil, R. (2012). *Mujeres y educación en la España contemporánea. La Institución Libre de Enseñanza y la Residencia de Señoritas de Madrid*. Madrid: Akal.
- Vázquez Ramil, R. (2012). Mulleres galegas na Residencia de Señoritas de Madrid, “cando van, van como rosas...”. *Sarmiento*, nº 16, Outono, pp. 101-120.
- Vázquez Ramil, R. (2013). Que foi das mulleres galegas da Junta para Ampliación de Estudios? A memoria esvaída. *Murguía. Revista Galega de Historia*, nº 27-28, pp. 131-144.

ANEXO

GALEGAS QUE VIVIRON NA RESIDENCIA DE SEÑORITAS DE MADRID ENTRE 1915 E 1936

Pedagogía (Maxisterio e Escola Superior do Maxisterio).

Isabel Barreiro Fernández
Pura Cendán González
Concepción Fernández López
Piedad Fernández López
María García Iglesias
Carmen Pardo Losada
María Portela Mengual

Ciencias

Ángeles Alvariño González
Consuelo Castelao Bernárdez

Farmacia

Marina Peña-Rey Bouzas
Celsa Pérez Moreiras

Medicina

Paz Parada Pumar
Ángeles Pardo Celada
Olimpia Valencia López

Filosofía e Letras

Carmen Bugallo Orozco
Blanca Dopico de Guernica
Dolores Gallego García
Raquel Lesteiro López
Joaquina Rodríguez Caminero
Rosa Solórzano Rodríguez

Música, literatura e estudos artísticos

Alejandrina Loureiro
Maruja Mallo
Mª Luz Morales Godoy
Sofía Novoa Ortiz

Outras actividades

Concepción Alvarado González
Manuela Rosa Doel Traseira
Francisca Fábregas
Rita Fernández Queimadelos (Arquitectura)
Gerarda Gallego García
Paquita Penzol
Carmen Pernas Sanjurjo
Manuela Salguero Camarero
Aurora Sampedro Piñeiro (Perito industrial)
Mª Antonina Sanjurjo Aranaz (Dereito)